

„Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelte”

Oktatási utópiák a Magyarországi Tanácsköztársaságban

Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején több utópia-leírás került forgalomba, a diktatúra közvélemény-formálói által közreadott, így hivatalos jellegűeknek számító kiadványokban is. A különféle baloldali jövőelképzések megalkotói pedig nemegyszer azzal is foglalkoztak munkáikban, hogy milyen legyen az iskolai nevelés és oktatás a majdan kialakuló új világban. A szociáldemokrata August Bebel 1891-es, *A nő és a szocializmus* című, a Magyarországi Szocialista Párt Könyvkiadó-hivatala által megjelentetett könyvében, egyebek mellett arról is írt, hogy a „szocialista társadalom”-ban¹ „[a] tantermek és nevelőintézmények fölszerelése, meg a képzőeszközök megfelelnek az új társadalom magas kultúrájának. Képző- és taneszközök, ruházatot és ellátást a társadalom ad; egy növendék sem részesül kedvezőtlenebb elbánásban, mint a többi.”² Bebel szerint a nevelésnek „egyenlőnek és közösnek kell lennie a két nemre nézve”, valamint „[a] szocialista nevelési rendszer [...] [k]ellőképpen szabályozva és rendezve és megfelelő ellenőrzés alá helyezve, a nagykorúságig fog tartani.”³ Hasonló célkitűzések találhatóak abban a kommunista jövőábrázolásban, amely Nyikolaj Ivanovics Buharin *A kommunisták (bolsevikiek) programja* című, a Szocializmus Állami Propagandája által közreadott könyvében látott napvilágot. A szerző kilátásba helyezte, hogy a jövőben keresztülviszik „az általanos oktatás tervét és a különleges

¹ Bebel 1919: 454. Lásd még: Bebel 1919: 359, 364, 366. A könyvben az olvasható, hogy a magyar fordítás a 44. német kiadás után készült (Bebel 1919: 1). A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzíválások azokban az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.

² Bebel 1919: 429. Az idézett szövegrészhez kapcsolódó lábjegyzetben a szerző ismertette-idézte korábban élt gondolkodóknak a neveléssel kapcsolatos, az övéiéhez hasonló nézeteit: „Condorcet az ó nevelési tervében követeli, hogy a nevelés legyen ingyenes, egyenlő, általános, testi, szellemi, ipari és politikai és célja a valóságos egyenlőségre való törekvés legyen.

Hasonlóképpen ír Rousseau: »A nevelésnek nyilvánosnak, egyenlőnek és közösnek kell lennie és emberek meg polgárok nevelésére kell törekednie.«

Arisztotelész ezt követeli: »Minthogy az államnak csak egy célja van, egy és ugyanazon nevelésben kell részesítenie minden tagját és a nevelés állami ügy legyen, ne pedig magánügy.« (Bebel 1919: 429).

³ Bebel 1919: 434.

magasabb műveltségnek mindenki számára hozzáférhetővé tevését”.⁴ Buharin azt is kijelentette, hogy „általanossá és kötelezővé kell tenni az oktatást”.⁵ Ám a Magyarországi Tanácsköztársaság 133 napja során nemcsak külföldi politikusok jövő-leírásait tették közé nyomtatásban, hanem itteni szerzőkét is;⁶ ezek között nem egyben pedig – nyilvánvalóan összefüggésben azzal a fontos funkcióval, amelyet a korabeli közvélemény-formálók szántak az új nemzedékek nevelésének-oktatásának a diktatúra megszilárdításában és fenntartásában – helyet kaptak a nevelés- és oktatásügyel kapcsolatos elgondolások is.

Az egyesült szociáldemokrata-kommunista párt reggeli hivatalos napilapja, a Népszava április 11-ei számában közzétett, Az új iskola című, a szerző nevének feltüntetése nélkül megjelentetett, tehát hivatalos állásfoglalást kifejezésre juttató cikkben ugyanis, többek között, ez áll:

„A proletárdiktatúra, amely föladatának tekinti az új berendezkedés kiépítését és előkészítését, elsőrendű kötelességének tartja, hogy a munkásuralom megszilárdítása és örökelőtűvé tétele számára megbízható, lelkes, meggyőződéses harcosokat [...] neveljen. Az új iskola gyönyörű és nagy földadata éppen az lesz, hogy ezt a nevelőmunkát elvégezze [...] Az új iskola szocialista világnezetű és tudású katonákat [...] nevel a Tanácsköztársaság számára és ha fölvilágosított tanító és nevelő munkáját úgy végzi el, ahogy azt tőle elvární lehet, akkor egyik legfőbb biztosítékát teremtettük meg a munkások szabad és független országának. A proletárgyermekek, az a jövő nemzedék, amelynek a számára most építjük ki nehéz és áldozatos munkával az új világrendet és az új iskola kötelessége, hogy a most fölserdülő generáció, a holnap munkássága, tudományos fölkészültséggel, a meggyőződés mélyésgével és a világnezlet kialakult biztoságával lépjen az új rendbe és forradalmár elszántsággal vigye tovább a mi munkánkat.”⁷

Az új iskolában szocializált ifjak „megbízható, lelkes, meggyőződéses harcosok”-ként és „szocialista világnezetű és tudású katonák”-ként emléítése pedig jól mutatja, hogy a diktatúra közvélemény-formálói milyen mértékű elköteleződést akartak kialakítani a fiatalokban a Tanácsköztársaság iránt.

Az új iskoláról megalkotott utópisztikus nézetek ekkoriban napvilágot láthattak a diákok számára készített, hivatalos jellegű tananyag részeként. Így a Közoktatásügyi

⁴ Buharin 1919: 50. A könyv borítóján az olvasható, hogy e kiadás immár a 3. magyarországi kiadás.

⁵ Buharin 1919: 79.

⁶ Lásd például a Közoktatásügyi Népbiztoság röplapját: *A nép uralkodik! Mit várhatunk a proletárdiktatúrától?* 1919; Podach–Vértes 1919; egy-egy részterülettel kapcsolatos utópisztikus elképzélésekrol lásd például: *A termelés irányelvei a kommunista államban* 1919; *Hogyan fognak élni a kommunizmusban azok, akik dolgoznak? A szellemi és fizikai munkás elhelyezkedése a kommunista társadalomban* [1919]; Vandervelde 1919: 25–55. Az utópiákról lásd például: Kuczka–Szerdahelyi 1994a: 252–253.

⁷ Népszava 1919. április 11. 2.

Népbiztosság által kiadott *Néptanítók Lapja* című folyóirat számainak mellékleteiként jelentek meg azok az egyetemes és a magyar történelmet bemutató leckék,⁸ amelyek alapján a tanárok tanítaniuk kellett: erre a közoktatásügyi népbiztos május 13-ai rendelete kötelezte őket.⁹ A *Bevezető leckék a történelem tanításához* című, az elemi, a polgári iskolák és a középiskolák alsó osztályai diákjainak szánt anyagban ugyanakkor nemcsak a múlt, hanem a jövő ábrázolása is helyet kapott. Szerzője Bresztovszky Vilma¹⁰ ezt írta:

„amint sikerül a szocializálás nyugodt és békés keresztülvitele, az átmeneti idők szenvedései után új, boldogabb korszak következik reánk. Nem lesz többé dusálkodó [így!] gazdag és éhező szegény, mert a közös munka eredményéből mindenkinél egyaránt jut; megszűnik a társadalmi osztályellentét. Nem lesznek rablók és tolvajok, mert ha nem lesz hasznuk belőle, nem veszik el más vagyonát az emberek. Nem lesz többé nyomor és bűn a földön, de nem lesznek szegény műveletlen emberek sem, mert a kommunista társadalomnak szüksége lesz minden egyes emberének minden képességére. Az új társadalmi rend egységes iskolákban egyformán óhajt kiképzettetni művelt emberré minden gyermeket. Eddig a gazdagoknak tehetségtelen gyermekei is tudományos iskolákat végeztek, míg a legkiválóbb szellemi képesség is elveszett, ha nem volt módjában a tanulás. Ezután mindenki a képességeinek megfelelő pályára kerül és így mindenki meg fogja találni a neki megfelelő helyet, ahol erőit a legjobban érvényesítheti a jövő társadalomban minden embertest-vérünk közös hasznára.”¹¹

E szövegrész időutópia,¹² amely egy jövőbeli tökéletes világot ábrázol két, egymással összefüggő eljárással. Egyszerű új, pozitívumokként megjelenített mozzanatok: általános jólét, műveltség, az emberek testvérei közössége leírásával, a „ mindenki”, „ minden”, „ közös” szavak többszöri használatával félreérthetetlenné téve, hogy a kommunista rendszer valamennyi ember életfélételeit meghatározza, mégpedig amint a „ földön” szó jelzi: világméretekben. Másrészt a negatívumok hiányának nyomatékos, azonos mondatkezdésekkel való ismertetésével: nem lesz szegénység, bűn, műveletlenség, társadalmi osztályellentét. A leírás gazdasági megalapozottságú humanisztikus: szociális és morális utópia: a szocializálás keresztülvitele után tökéletes társadalmi viszonyok jönnek majd létre, ezekkel összefüggésben pedig az emberek erkölcsi is pozitívan alakulnak át.¹³ (A tulajdon elleni bűncselekmények egyedüli

⁸ A leckék a *Néptanítók Lapja* 1919. április 24-ei, május 15-ei és június 26-ai számának mellékleteként jelentek meg.

⁹ Lásd: *Hivatalos Közlöny* 1919. május 15. 183–184.

¹⁰ Bresztovszky Vilma életének, tevékenységének megismeréséhez még további kutatásokra van szükség. Lásd ezekhez például: PSZL 694. f. 267. ő. e.

¹¹ Bresztovszky 1919: VII.

¹² Lásd ehhez például: Voßkamp 2002: 1932.

¹³ A leírás ugyanakkor nem sorolható be a technikai fejlőést hangsúlyozó technicista utópiák

okaként a belőlük származó haszon reményét megjelölve, a szerző fel sem vetette, hogy lehetnek olyan egyéni hajlamok, tulajdonságok, amelyeket a pozitív gazdasági-társadalmi átalakulások ne befolyásolnának kedvezően.¹⁴⁾ Figyelemre méltó, hogy e szövegrésznek körülbelül a fele az új nemzedékek oktatásával, képzésével foglalkozik: ez egyszerűen jól mutatja azt, hogy a diktatúra közvélemény-formálói számára – amint az az idézett *Népszava*-cikkből is kiderült – ezek mekkora jelentőséggel bírtak, másrészt tananyagbeli funkciója az is lehetett, hogy a kommunizmust valamiképpen „közel hozza” az iskolásokhoz, felfoghatóvá tegye számukra a nekik is ismerős oktatási viszonyok leírásával. A pedagógiai utópia itt tehát éppen egy tananyag része lett. Az oktatási rendszer egyes részleteinek ábrázolása pedig összhangban van a Bebel és Buharin könyvből idézett szociáldemokrata, illetve kommunista elgondolásokkal.¹⁵⁾ Azt pedig, hogy az itt ábrázolt kommunizmus az emberi történelem utolsó fazisa,¹⁶⁾ az olvasóknak félreérthetetlenül jelezte az, hogy vele végződik a lecke.

A *Néptanítók Lapjának* hasábbainak ekkoriban több olyan írás is napvilágot látott, amelyekben szerzőik az új iskolával kapcsolatos nagyszabású elgondolásaiat fejtették ki. Az április 24-ei számban jelent meg Halász Arnold tanítónak, a lap szerkesztőbizottsága tagjának¹⁷⁾ a *Kapitalista és kommunista iskola* című cikke, amelyben egyebek mellett ez is olvasható:

„A kommunista társadalom [...] [m]indenkinnek alkalmat ad szellemi tehetségének és képességeinek teljes kifejlesztésére, úgy a tudomány, mint a művészet területén. [...] [E]gyeséges iskolát állít föl, melyben egységes tudást és szellemet fog terjeszteni. [...] Ellátja a tanulót iskolakönyvekkel és tanszerekkel, ha kell, élelemmel és ruházzattal is, hogy teljesen tanulmányainak élhessen [...]. Öröm lesz tanítani és tanulni a szép, művészies és egészséges iskolákban, melyeket a kommunista állam minden eszközzel és anyaggal felszerel, mely a tanítást elősegíti. Nagy, tágas, napsütötte termek, fürdőszobák, iskolaorvos stb., tágas udvar és kert, játszótér és munkatermek állanak rendelkezésére a tanulóknak és tanítóknak.”¹⁸⁾

csoportjába (vö. ezekhez: Szilágyi 1965: 1034) és az emberek biológiai tökéletesedését jövendölő biológiai utópiák (vö. ezekhez: Pipes 1997: 45–46) közé sem.

¹⁴⁾ Vö. ehhez például: Mátay 2005: 209–236; Perényi 2012: 41–49.

¹⁵⁾ Az e munkám 9. jegyzetében hivatkozott közoktatásügyi népbiztos rendeletben az áll, hogy a Közoktatásügyi Népbiztoság a történelemtanárok számára a tanításhoz minden iskolába eljuttatja „Buharinnak a kommunista párt programjáról szóló művet”, a középiskolák felső osztályaiban e munka felhasználható volt a történelmi alapfogalmak ismertetésénél (*Hivatalos Közlöny* 1919. május 15. 183). Az Új Világ 3–4. számának cikke szerint pedig „[a] tanítók a legtöbb helyen magyarázták Buharin Nyikolajnak a kommunista párt programjáról szóló műveit [így!]” (*Új Világ* 1919. 3–4. 266). Ezáltal a középiskolások megismertették az abban kifejtett jövő-elképzelést is.

¹⁶⁾ Lásd ehhez még: Eliade 2014: 149.

¹⁷⁾ Halász Arnoldról lásd például: Gulyás 1993: 272; *Néptanítók Lapja* 1919. április 17. 11.

¹⁸⁾ Halász 1919: 18.

A folyóirat június 5-ei számában tette közzé Zigány Zoltán tanár, a lap szerkesztője¹⁹ A közoktatás munkaprogramja című vezércikkét. Ebben – összhangban az idézett, áprilisi Népszava-írással – azt állította, hogy a proletárhatalom életének „tartalmát, a nemzedékek jövendő sorsát az iskolai forradalomnak kell biztosítania”. A „forradalom” szó használata félreérthetetlenül jelezte, hogy a szerző milyen nagyarányú, radikális átalakulást tartott szükségesnek – ezt a nézetét pedig alátámasztották további fejtegetései: „Akiket a régi iskola nevelte, azok csak igen ritkán és hézagosan tudnak beleilleszkedni az új élet keretei közé.” A régi „erkölcsnek a híveitől a kommunizmus nem remélheti a maga támogatását. Ezek helyébe nekünk egy új generációt kell nevelnünk, amely a reális világszemlélet tudásával telítve, az emberi szolidaritás erkölcsei szerint akarjon és tudjon élni. Erre a nagy nevelési célra kellenek az új intézmények”. Zigány szerint az új oktatási intézmény, a nyolcosztályos népiskola „megadja mindenki számára az egységes alapműveltséget, amelyet a kommunista államban minden gyermeknek el kell sajátítania”, ezt pedig további iskolai képzés követi. A szerző hangsúlyozta: „Sarkalatos pedagógiai elv gyanánt uralkodik az egész vonalon a gyermek aktivitásának követelménye, amely minden oktatási és nevelési momentumot a gyermek személyes élménye gyanánt törekszik nyújtani.” A cikkíró kijelentette: „Ezeknek az iskoláknak szervezete és munkaköre olyan, hogy növendékeik idejét a képzés céljaira teljesen lefoglalják s így 18 éves koráig mindenki iskolába fog járni”²⁰. Zigány itt, ha csak óvatosan is, megfogalmazta azt az elgondolást, amelyet ekkoriban az oktatásügy más, vezető pozícióban lévő személyiségei is közreadtak: a fiatalok életének lehetőleg minél nagyobb részét foglalja le az iskolai képzés – ezáltal ugyanis csökkenhet az a hatás, amelyet a diktatúra értékrendjével nem vagy nem teljesen azonosuló családtagok, illetve az otthoni környezet gyakorol rájuk.²¹ Ezzel összefüggésben állapította meg sajnálkozva Zigány, hogy a külön-

¹⁹ Zigány Zoltánról lásd például: Bihari 1964: 1040–1056; Simon 1964: 861–863.

²⁰ Zigány 1919b: 1–2.

²¹ A Fáklya április 22-ei számának egyik cikke szerint a budapesti kerületi munkástanácsok tanítóosztálya tagjainak ülésén Kelenné Fried Jolán előadásában azt állította, hogy „[a] kommunista államban az iskola, amelyeket [így!] a városon kívül, lehetőleg erdőkben fognak felállítani, a gyermeknek egyben otthona is lesz. Ezekben az otthonokban a gyermek bent is lakhatnak, a nappalt azonban minden esetre bent fogják tölteni. [...] Ezekben a gyermekotthonokban egységes társadalmi szellemben fogják nevelni a gyermeketeket. [...] Ezek az otthonok a szülők nagy részének kezéből ki fogják venni a gyermeknevelést, mert a szülők egyáltalában nem nyújtanak elég garanciát az új társadalomban a gyermek helyes nevelése szempontjából. Kommunista államban proletárnőnek különben ideje sem lesz a gyermeknevelésre.” (Fáklya 1919. április 22. 4). A lap április 24-ei számában K. F. I. (feltehetőleg Kelenné Fried Jolán) arról írt, hogy a gyermekek tervszerűen kollektív nevelése nem eredményes akkor, ha a családi és az iskolai nevelés nincsenek egymással kellő összhangban. „Ennek azonban a tökéletes garanciái csak akkor vannak meg, ha a gyermek egész nap egységes vezetés alatt, neki megfelelő környezetben van.” Ehhez a szerző az iskolaotthonokat tartotta megfelelőknek – ugyanakkor hangsúlyozta: „Nagy félreértés és a dolgok rosszindulatú

féle oktatási intézmények, helyiségek (így például tantermek, műhelyek, iskolai fürdők, könyvtárak) építése és felszerelése még nem indult meg, pedig ezek nélkül nem valósíthatók meg sem a szervezeti, sem a tanulmányi követelmények.

„Pedig a kommunizmus propagandájának nincsen több olyan hatalmas forradalmasító eszköze, mint éppen az iskoláknak ez a külső, mindenkinél szembeötlő s tetszetős átalakulása. A tantervi újításokat, a szervezeti reformokat a laikus társadalom nem érti s nem méltányolja, az iskolából hazatérő gyermekek azonban minden családba elvinnék a kommunista állam szerető gondoskodásának és meleg áldozatkézségének hírét és bizonyítékait, amelyekkel a régi uralommal ellentétben csakugyan felkarolja a nép kultúráját. A güyögő gyermek mosolygó öröme a legláztóbb népszónoknál hatalmasabb propaganda lenne a kommunizmus mellett. Ennek a teendői várnak most reánk.”²²

A cikkből tehát az derül ki, hogy Zigány nemcsak azt tűzte ki célként: a fiatalokat ki kell vonni az otthonnak, a családi környezetnek a diktatúra érdekei szempontjából kisebb vagy nagyobb mértékben káros hatásai alól, hanem ezt is: az új rendszernek éppen az iskolában a Tanácsköztársaság szellemiségében szocializálódó gyermekek csináljanak propagandát otthon. Ezen eljárások együttesen pedig hatékonyan segíthettek (volna) elő a diktatúrához hű új nemzedékek kinevelését. Ugyanakkor cikkében a szerző, minden bizonnyal annak érdekében, hogy nézeteit elfogadtassa olvasójával, igen óvatosan járt el: az iskolai élet a szülők által is egyértelműen pozitívumokként értékelhető elemeinek propagálását szánta

félremagyarázása volna azt hinni, hogy a gyermeket e program követői meg akarják fosztani az anyától, vagy az anyát a gyerektől. Elsősorban azoknak a gyermekeknek a rendelkezésére fognak ilyen otthonok állni, akik kielégítő szülői gondozásban bármi oknál fogva nem részesülhetnek, vagy pedig akik szülei okosabbnak, egészségesebbnek tartják, gyermekeket ilyen otthonokban felneveltetni, miután önként belátják, hogy gyermekeik ott jobban vannak ellátva.” (K. F. I. 1919a: 5). A korábbi szöveghez képest itt, úgy tűnik, egyfajta visszakozás figyelhető meg – bár kérdés lehet, hogy a „nem kielégítő szülői gondozás” kategóriájába nem értette-e bele a cikkíró a gyermekeknek a diktatúra eszmevilágától eltérő szellemű szülői nevelését... E gondolatmenetet lásd még: K. F. I. 1919b: 4. Kelen Jolán emlékiratában visszatért e problémára: a Tanácsköztársaság idején „[a]bból a plátói gondolatból indulunk ki, hogy a gyermeknevelés teljes egészében az állam feladata. Annál is inkább, mert minden szülő munkába állításának kötelezettségről meg voltunk győződve. Persze, nem kellett a családtól »elrabolni« a gyermeket – mert hiszen a Tanácsköztársaság folyamán több igény volt a gyermeket intéző ellátására, nevelésére, mint amennyit ki tudtunk volna elégíteni. Terveink megvalósításának előfeltétele lett volna a gyermekintézmények rohamos fejlesztése, ami azonban meghaladta erőnkét.” (Kelen 1976: 132). E szövegrészlet arra enged következtetni, hogy a diktatúra idején valamennyi gyermek családjuktól elkülönítetten nevelésének megvalósítását nem pedagógiai megfontolások, hanem csupán a rendelkezésre álló intézmények hiánya akadályozta meg. Lásd még ehhez: *A régi és az új iskola. A népnevelés felszabadítása és a kommunista munka és játékközösség a gyermeknevelésben 1919: 5–7; Fályka 1919. április 23. 8; Új Korszak 1919. április 25. 2; Új Világ 1919. 3–4. 268.*

²² Zigány 1919b: 2–3. Vö. ehhez: Köte 1979: 87–88.

a fiatalok feladatául itt – nem pedig az oktatás olyan elemeiét, amelyek otthon esetleg komoly vitákat válthattak (volna) ki az iskolások és hozzáartozóik között, mint például a vallás vagy a tulajdonviszonyok kérdéseit. Mindez összefüggött Zigány azon nézeteivel, amelyeket a *Néptanítók Lapja* június 26-ai számának *A propaganda* című vezércikkében fejegettet, így buzdítva a tanítókat:

„Sarkalatos elvként tartuk szemünk előtt állandóan azt, hogy a letűnt korszak iránti szeretetet, a kegyeletes hagyományokat írtuk ki a nép lelkéből s ébresszük fel ezek helyett a jövendő életforma iránti vágyakozást. Az érzelmekre és a fantáziára támaszkodjunk; az értelmi felvilágosításnak magában véve igen csekély hatása van a nagy tömegekre. A kapitalista gazdasági rendnek s az osztályuralomnak igazságtalanságait s a méltánytalan szenvedéseket idézzük fel a múltból és ezzel a szomorú, megható hangulattal állítsuk szembe a nép fantáziája elé [így!] a kommunizmus reményiségeit: a gazdagabb, egészsgesebb, műveltebb, egyszóval a jobb és szébb életet. [...] Különösen óvakodunk propagandánkban minden gyűlölködéstől s az osztályellenisétek szításától. [...] Nekünk tapintatra, művészetre, valóságos poézisre van szükségünk, hogy az új igazságokat elfogadtassuk és megszerettessük a tömegekkel. [...] A kommunizmus olyan szép és jó életforma, hogy azt felesleges erőszakolni, mert hiszen nagyon meg lehet azt szerettetni.”²³

Az új nevelési-oktatási rendszerről Bebel, Buharin és mások által kialakított elgondolásokat felhasználva, valamint a diktatúra propagandájáról kifejtett nézeteit alkalmazva írta meg Zigány *Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútjáról* című, a fantasztikus útleírás műfaji konvencióival megalkotott utópisztikus államregényét,²⁴ amely 8 részben látott napvilágot a *Néptanítók Lapja* május 8–július 24. közötti számainak hasábjain.²⁵ E műben az aga utazást tesz 2020-ban az immár a kommunizmusban létező Magyarországon: ennek során tanulmányozza az itteni emberek minden napjai életét, a gazdasági, a társadalmi viszonyokat, a különféle tudományos kutatásokat és az iskolákat is. Ezek bemutatását a következőképpen indítja:

„Megvallom, kegyelmes jó Uram, hogy nagy aggodalommal kezdek a következő sorok írásához. Mert amiket eddig írtam, azok magam előtt is mind csupa szegényes ipar-kodásnak látszanak ahoz a mesés gazdagsághoz képest, amelyet a kommunista állam iskoláiban láttam. Az a bőséges anyagi jólét, az a művészies fényűzés és a szellemi

²³ Zigány 1919e: 2.

²⁴ Lásd ehhez: Kuczka-Szerdahelyi 1994b: 253; Voßkamp 2002: 1935.

²⁵ Zigány műve a *Néptanítók Lapja* 1919. május 8-ai, május 15-ei, május 22-ei, június 5-ei, június 19-ei, június 26-ai, július 10-ai és július 24-ai számában jelent meg.

munkának az a pazar feleslege, amelyek az iskolákon mindenütt eláradnak, csak ezek mutatják meg a kommunista állam kimerülhetetlen anyagi és szellemi erőforrásait.”²⁶

Az aga meglátogat egy budapesti belvárosi elemi iskolát és részletesen leírja a háromemeletes épület berendezését:

„emeletei alacsonyak, azonban kivétel nélkül minden helyiségből a szellőző kürtőn keresztül az egész ház közös szívómotorja hajtja ki a rossz levegőt. Helyébe a háztetőről felfelé nyíló levegőakna vezeti egy szűrőkészüléken keresztül a friss levegőt. A szűrőkészülék visszatartja a por, korom stb. szilárd alkotórészeket, elnyeli a szénsav és széndioxid gázokat s egy kissé illatosítja a levegőt úgy, hogy az iskolaszobákban is állandóan jólesik a lélegzés.”²⁷

A különféle gyakorlati, illetve pedagógiai követelményeknek megfelelően kialakított folyosókat is nagy gonddal takarítják.

„Az egyes iskolaszobák aránylag kicsinyek; két-két sorban párosan ülnek a tanulók úgy, hogy minden öt sor pad van egymás möött. A könnyűszerkezetű padok a gyermekek nagysága szerint vannak méretezve [...]. minden terem egy-egy iparművészeti alkotás, amelynek a szabványos méretekben túl, színben, díszítő formákban és alakban határozottan összeválogatott hangulata van. [...]. A képek keretei, a szemetesláda s a tanítóasztal stílusa, díszítése megegyezik a falak festésével, a falba mélyített iskolaszekrények s a falitáblának famunkájával. minden tanulószobának van egy kicsiny, falba épített, kitűnő zongorája és nagy, feltolható fekete falitáblája a tanító asztala mellett, s amikor e táblát feltolják a mennyezetig, akkor alatta ott marad egy vetítőernyő, amelyre az iskolaszoba mellett lévő kis kéziszertárból erős villamfénnyel [így!] szemléltető képeket lehet vetíteni.”²⁸

Az iskolában műhelyek is vannak; az udvaron külön épületben található a tornaterem és a rajzterem. Az udvar egyik része játszótér, a másik egy iskolai kert, amelyben a felsőbb osztályokba járó tanulók kerti munkákat végeznek. Egy tanügyi szakember pedig arról tájékoztatja az utazót, hogy a városi iskolák az egész országban nagyjából mind ilyenek; lényegében ugyanígy rendezik be a falusi iskolákat is, csupán az iskolaszobák száma változik a lakosság arányában.²⁹

Ugyanez a szakember azt is elmondja az agának, hogy a népiskola 8 osztályát „ minden magyarországi egészséges gyermeknek, kivétel nélkül el kell végeznie.

²⁶ Zigány 1919c: 5.

²⁷ Zigány 1919c: 6.

²⁸ Zigány 1919c: 6.

²⁹ Zigány 1919c: 6–7.

Ezek az iskolák adják meg a népműveltségnek azt az egyetemes és egységes alapját, amelyre a kommunista állam a további tudományos és gyakorlati szakképzést felépítette.” Az illetékes „nyilatkozata szerint az egész kommunista állam közigazgatásában a legfontosabb kormányzati ág, amelyre az állam legtöbbet költ: a közoktatás és ebben a keretben éppen a népoktatás.”³⁰ Az utazó leírja azt is, hogy a gyermekek hétfőtől péntekig reggel 8-tól este 6-ig vannak az iskolában, ahol ebédet és vacsorát is kapnak. Szombaton ebéd után hazamennek és csak hétfő reggel jönnek vissza az iskolába.³¹ Az aga megállapítja, hogy az ifjúságnak az iskola „valóságos otthona, ahol élelmezése, egészségének ápolása, pihenése és szórakozásai is figyelmes gondozásban részesülnek s a gyermek egész élete az iskolai nevelés érdekei köré koncentrálódik. minden gyermek 6–18 éves koráig a köznevelésnek olyan egységes, mondhatnám magasnyomású atmoszférájában áll, ahol az egész környezet, a minden nap élet, a maga aktív tevékenysége s a körülötte lévő egyének minden működése a nevelés céljaira vannak irányozva.”³² A tanítás módszere az, hogy a tanulók lehetőleg minden ismeretet élményekkel (például kísérletekkel) szerezzenek meg; nagyon kevés elméleti oktatást kapnak, annak anyaga pedig csupán arra szorítkozik, amihez az iskolások saját élményeik által nem juthatnának hozzá.³³ A tanárok a diákokat igyekeznek önálló gondolkodásra, ítéletalkotásra és cselekvésre ösztönözni. A világyelvet a fiatalok már 12 éves korukban elkezdk tanulni.³⁴ A gyermekek az iskolától kapják összes könyveiket és iskolaszereiket. Továbbá, az iskolában törődnek a gyermekek tisztálkodásával és megtanítják őket az egészséges étkezésre is.³⁵ A kommunista erkölcs szabályai szerint kiépített nevelési rendszerben nincsen jutalmazás és büntetés.³⁶

A látottak és a hallottak alapján az utazó a következőket írja:

„Úgy tűnik fel előttem a kommunizmus iskolai életprogramja, hogy az állam ezekkel a népiskolákkal kivette a gyermeket a régi család konzervatív élet körülményei [így!] közül és belehelyezte egy magasabb rendű életforma keretei közé. Hozzászoktatta a tisztaság, a higiéné, a jó ízlés, a kényelem, az okszerű táplálkozás s a szórakozás bizonyos mértékéhez. Elkényeztette őket az iskola intézményeivel, beléük nevelte, második természetükke erősítette a jobb, az igényesebb életkarást, úgy, hogy az iskolán kívül, otthon s a társadalomban sem maradhattak meg a régi élet keretei között. Én úgy látom, hogy a népoktatásnak ez a kommunista rendszere volt az

³⁰ Zigány 1919c: 7.

³¹ Zigány 1919c: 6. Vö. Zigány 1919d: 4.

³² Zigány 1919d: 4.

³³ Zigány 1919d: 5.

³⁴ Zigány 1919d: 4–5. A világyelv tanulásához lásd még: Bebel 1919: 462.

³⁵ Zigány 1919c: 6.

³⁶ Zigány 1919d: 4; Zigány 1919f: 6.

európai átalakulásnak a legforradalmibb cselekedete. Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt, aki az iskolai élet magasabbrendűségét hazavitte magával a családi otthonba s elégedetlenkedéseiivel kikezdte a tisztaítalanság, ízléstelenség és okszerűtlenség régi megszokottságát. Meg vagyok róla győződve, hogy a régi kapitalista termelés produktivitásának elégtelensége csak ezzel az iskolai forradalommal párosulva formálhatta át ilyen rövid, alig száz évig tartó idő alatt ennyire gyökeresen ezt az országot.”³⁷

Az új iskolában szocializálódó fiatalokról pedig az aga a következőket vetette papírra: „ez a felnövekvő ifjúság az emberi haladást előbbre fogja vinni. Ezeket többé sem hitegetésekkel, sem erőszakkal nem lehet leigázni. Ezek mindegyike egy-egy önálló egyéniség; valamennyien telítve vannak a reális világszemlélet s a hasznos gyakorlati tudás értékes elemeivel és akaratukat [...] azok a belátások irányítják, hogy az egyének boldogulása összeesik a közösség jólétével.”³⁸

Bár Zigány ezen írása egyértelműen szépirodalmi alkotás, szerzőjének személye, diktatúrabeli pozíciója: a folyóirat szerkesztője; a kiadvány jellege: a Közoktatásügyi Népbiztosság lapja; a munka terjedelme: 8 részes, jól mutat-ják jelentőségét és jelzik azt, hogy, ha minden részletében nyilvánvalónan nem is, de leglényegesebb elemeit tekintve egy olyan jövőképet vetít olvasói elé, amely összhangban van a Magyarországi Tanácsköztársaság irányítóinak

³⁷ Zigány 1919c: 7. Jelentése egyik további részében az aga bemutatja, hogy ez a folyamat Bátyúban miként zajlott le: „Az 1919-iki kommunista forradalom után az 1500 ha. területű grófi nagybirtokot az állam kommunizálta és szövetkezeti termelésre kiadta az uradalmi cselédségnél és a falubeli földtelen napszámosoknak, akik addig is az uradalomba jártak földmíves munkára. A kisparasztok akkor még nagyon szívósan ragaszkodtak a maguk apró, 1–10 hektárnyi kisbirtokaikhoz s a kommunista állam meg is hagyta ezt a minden összes 500 hektárnyi területet az ő kezükben. A jól felszerelt szövetkezeti nagybirtok üzemi fölénye azonban csakhamar kiderült s különösen szemet szűrt a kisparasztoknak az, hogy a birtoktalan szövetkezeti tagok rövidebb munkaidéjük dacára tetemesen jobban éltek, mint ők, a kisbirtokosok. A forradalom után körülbelül 20 év múlva olyan jó iskolát épített az állam Bátyúban, amilyent már budapesti levelemben leírtam Neked s ez az iskola a gyermeket révén forradalmásította az egész új generációt. A kisparasztok gyermekei az iskolában fürödtek, jó levegőben, fűtött szobában tanultak és szórakoztak egész nap. Jól ebédeltek és 18 éves korukig nagyon hozzászoktak ahhoz a jobb és egészségesebb élethez, amelyet csak a szövetkezeti gazdálkodás adhatott meg nekik. Már gyermekkorukban is elégedetlenkedtek otthoni életükkel; nem tetszett nekik az avas szagú, izzadságos ruha, a rosszul fűtött, dohos, földes szoba és az otthonisovány, ízletlen élelem. Az öregek és a fiatalok állandóan zsörtölődtek egymással s 15 ével az új iskola megnyitása után a falu többsége követelte a kommunizáltat. Az állam törvénye szerint ekkor egyesítették a régi uradalom földjeit a kisparasztok parcelláival s megcsinálták a ma is fennálló új birtokrendezést.” (Zigány 1919g: 3).

³⁸ Zigány 1919d: 5. minden bizonnal a népiskolai nevelésnek-oktatásnak a diktatúra illetékesi koncepciójában betöltött jelentőségből, valamint a folyóirat jellegéből, illetve olvasóközönsége összetételéből következett az, hogy utópiájában Zigány nem tárgyalta nagy terjedelemen a népiskolainál magasabb fokú oktatást-nevelést (lásd ehhez: Zigány 1919f: 4–5; Zigány 1919h: 3).

elgondolásaival. Az iskoláról, az ifjúság nevelésének-oktatásának jelentőségéről közrebocksátott megállapítások pedig félreérthetetlenné tehették a „jelentés” tanár-olvasói számára, hogy a diktatúra közvélemény-formálói mekkora fontosságot tulajdonítottak azoknak az új rendszer fenntartásában. Nézeteinek az olvasóközönséggel történő elfogadtatása érdekében pedig Zigány itt is igyekezett a tervezett oktatási rendszer kizárolag pozitívumokként értékelhető mozzanatait bemutatni: ellentétben más szerzővel,³⁹ arról írt, hogy a gyermekeket nem szakítanák el teljesen családuktól, otthoni környezetüktől és utópiájában azt is hangsúlyozta: a kommunista rendszer nem nyomja el az egyéniség kifejlődését. Az egyik országos szervezetet bemutatva ugyanis az aga a következő állítja róla:

„működése a legfényesebb bizonyítéka annak, hogy a kommunista állam milyen tág teret biztosít az egyéniség korlátlan szabad fejlődésének. Az az egység és tervszerűség, amely az ország életének minden fázisában mutatkozik, nem nyomja el, nem korlátozza az egyének fejlődését. Semmi falanszter jelleg nincsen a kommunista társadalom tagosulásában.”⁴⁰

A propaganda módszereiről kialakított elgondolásainak megfelelően pedig a szerző azt igyekezett érzékeltetni olvasói számára, hogy a kommunizmus időszakára a minden nap élet legkülönfélébb területein zajlanak le nagyarányú pozitív változások: műve így gazdasági; humanisztikus: szociális és morális; technicista (például az iskolai szellőztető-berendezés bemutatásával) időutópia, sőt, a nagyüzemi munkások és gyermekiek külsejének, egészségi állapotának leírásával,⁴¹ biológiai utópia is.

A fentiekben idézett-elemzett szövegek jól mutatják, hogy az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság idején utópiák megjelentek az oktatásüggel kapcsolatban is: úgy is, mint az iskolások számára készített tananyag részlete és úgy is, mint a nevelés-oktatás kívánatos rendszeréről kialakított elképzélések megfogalmazásai. E leírásokba keletkezésük időszakának számos jelensége is bekerült: részben akként, hogy szerzőik pozitívumokként értékeltek és ábrázoltak egyeseket (a jövőre vonatkozó elgondolások, az oktatásról kialakított különféle nézetek), részben pedig akként, hogy negatívumokként ítélték el és az új világtól idegenekként említettek másokat (a szegénységet, a bűnt, a műveletlenséget, az osztályelleniséget a tananyagban; a büntetést Zigány államregényében). E szövegek így, önmagukon túlmutatva, általánosabb érvénnyel is jelzik, hogy egy-egy utópia miként ábrázolhatja keletkezése korának jelenségeit, viszonyait.

³⁹ Lásd ehhez e munkám 21. jegyzetét! Vö. Bebel 1919: 430–433.

⁴⁰ Zigány 1919h: 3. Vö. Bebel 1919: 430.

⁴¹ Zigány 1919a: 6.

A vizsgált leírások elemzései tehát nem csupán a tanácsköztársasági pedagógiai nézetek megismeréséhez járulhatnak hozzá, hanem az utópiák egyes tulajdon-ságainak szemléltetéséhez is.

Ezek a szövegek ugyanakkor jól mutatják a nevelés-oktatás és a propaganda kapcsolódási lehetőségeinek többféleségét is. Az elemzett tananyagba egy részt bekerültek a korabeli közvélemény-formálók által kialakított nézetek az eljövendő új világ egészéről – ugyanakkor részletesen írtak az iskolai oktatás tervezett rendszeréről is, ezáltal pedig az is a propaganda részévé lett. Zigány művében is a kívánatosnak tekintett nevelési-oktatási rendszer vált – a szerző másutt kifejtett elgondolásaival⁴² összhangban – a diktatúra propagandájának eszközévé. Az utópiák tehát egyrészt hivatottak voltak mozgósítani egy új, a korábbiakhoz képest jobb világ megteremtésére, másrészt legitimálhatták a Tanácsköztársaság irányítónak radikális intézkedéseit, köztük a terrort is – e logika szerint ezekre éppen az ideális viszonyok létrehozása érdekében van szükség.⁴³ E meglátások pedig elősegíthetik a Magyarországi Tanácsköztársaság egészének sajátos szempontú vizsgálatát is: az utópisztikus elgondolások megvalósítására irányuló törekvések történeteként való megközelítése figyelemre méltóan mutathatja meg a különféle eljárások rendszerét az új világ létrehozása érdekében, abban új térrrel (ehhez: szimbolikus térfoglalási eljárásokkal is); új idővel (ehhez: új történelemképpel is); új közösséggel (ehhez: a minden nap i életet átalakító radikális intézkedésekkel is).⁴⁴

További kutatásokat igényel annak a megismerése is, hogy az itt ismertetett-idézett szövegek vagy legalább ezek egy részének felhasználásával az iskolásoknak minden bizonnal elsősorban a tanárok, ám nyilvánvalóan mások által is a majdan létrejövő új világról előadottak nyomán milyen elgondolások alakulhattak ki a fiatalokban a kommunista jövendőről? E vizsgálatokhoz pedig jól hasznosíthatóak a diákoknak a tanácsköztársaság idején írott iskolai dolgozatai.⁴⁵ Így például az egyik budapesti polgári leányiskola 14 éves tanulója a *Mit adott nekünk a kommunizmus?* című dolgozatában, egyebek mellett, ezeket vetette papírra:

„A kommunizmus célja, hogy minden termelőmunkát összpontosítsanak, és ez mind egy kézbe, az állam kezébe jusson. Mert idáig a munkásnép nyomorgott, míg a kommunizmus alatt mindenki egyformán kap minden, egyforma lesz az élet-

⁴² Lásd ehhez e munkám 23. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részét!

⁴³ Vö. Zigány 1919e: 1–2. Lásd még: Furet 2000: 335; Koselleck 2003: 416.

⁴⁴ Vö. Hajdu 1994: 15; továbbá a korabeli szovjet-oroszországi fejleményekkel, ezekhez például: Stites 1989.

⁴⁵ Lásd ezekről például: Öry 1973: 195–200.

módja, s ez nagyon áldásos lesz az egész világra nézve, ha mindenütt el fog terjedni.”⁴⁶

Egy másik diáklány, többek között, ezeket írta: „A kommunizmus célja, hogy az embereket egyenlővé tegye, és ne legyen szegény és gazdag. Továbbá az a célja, hogy a kisiparosok kezéből kivegye a termelőeszközöket, és azt egy vagy két nagyüzemben egyesítse, és a szükségleti cikkek ne legyenek olyan drágák. Mindenkinek legyen annyi, amennyi kell, és hogy túl sok senkinek se legyen.”⁴⁷ Az egy-egy osztályba járó gyermekek dolgozatainak hasonló részleteiből ugyanakkor lehet arra következtetni, hogy az iskolában mit tanítottak nekik.

Az itt tárgyalt pedagógiai nézetek elemzéseinek legalábbis egy része pedig minden bizonnal jól hasznosítható más, a minden nap élet nagyarányú megváltoztatását célként kitűző diktatórikus rendszerek nevelési-oktatási elveinek, gyakorlatának, ezek által pedig eszmeviláguk, működésük egészének vizsgálatainál. Ugyanis nyilvánvalóan nem csak az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság közvélemény-formálói vélekedtek akként, hogy új világuk megalkotásához a korábbi, a „régi” viszonyok között felnevelkedett generációkkal szemben új szellemben szocializált nemzedékek kinevelésére van szükség, ehhez pedig a fiatalokat kisebb vagy nagyobb mértékben ki kell vonni az otthoni, a családi környezet befolyása alól – ez a módszer nem csupán baloldali, hanem jobboldali önkényuralmi rendszer irányítóinál is megfigyelhető.⁴⁸

Mindezeken túl az a szempont is felvetendő: míg az itt vizsgált jövőképeket szerzőik ideális világ leírásaiaként: *utópiákként* adták közre,⁴⁹ a Tanácsköztársaságot részben vagy egészében elutasító kortársaknak ezek korántsem feltétlenül voltak kívánatos viszonyok ábrázolásai (például a kötelező, egységes iskoláztatással): így számukra ezek inkább *antiutópiák*, *disztópiák*⁵⁰ lehettek, egy különféle kényszerintézkedésekkel létrehozott és fenntartott rendszer megjövendölését látva bennük. „Az államosítás, különösen az a neme, melyet a tanácskormány szem előtt tartott, szükségképp a teljes uniformizálást jelenti. A pártokon felül álló pedagógus azonban nem leheti örömet az olyan rendszerben, melyben az intézmények egyéni színezetének és zománcának óhatatlanul el kell tűnnie, melyben az iskolák, akárcsak valamely nagy gyártelep munkás-házai, vég nélküli szürke egyformaságban sorakoznak egymás mellé, számozzottan, sablonszerűen, kimagasló pontok nélkül, egyetlen típusnak ezerszeres másolataként” – írta, a Zigány-féle utópiában foglaltakkal is vitatkozva, immár

⁴⁶ Hartmann Erzsébet dolgozatát közli: Öry 1973: 198.

⁴⁷ Fritz Erzsébet dolgozatát közli: Öry 1973: 200.

⁴⁸ Lásd ehhez például: Grün 1981: 96–97; Vitári 2005: 73.

⁴⁹ Lásd ezekhez például: Kuczka–Szerdahelyi 1994a: 252. Vö. Jászi 1921: 70–79, 112, 115–121.

⁵⁰ Lásd ezekhez például: Kuczka–Szerdahelyi 1994a: 252; Voßkamp 2002: 1944.

1919 őszén Fináczy Ernő a Magyarországi Tanácsköztársaság közoktatásügyét tárgyalva...⁵¹

FORRÁSOK

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL)

694. f. Bresztovszky Ede iratai

267. ō. e. Bresztovszky Vilma anyagai 1899–1957

Hogyan fognak élni a kommunizmusban azok, akik dolgoznak? A szellemi és fizikai munkás elhelyezkedése a kommunista társadalomban. [Kiadó, megjelenési hely és év nélkül] 31 (Vörös könyvtár 2–3.).

A nép uralkodik! Mit várhatunk a proletárdiktatúrától? 1919. In: Tiszay Andor (szerk.) 1959: *A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény*. Budapest, 142–143. k.

A régi és az új iskola. *A népnevelés felszabadítása és a kommunista munka és játék közössége a gyermeknevelésben*. Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 8

A termelés irányelvai a kommunista államban. Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 8

Fáklya 1919.

Hivatalos Közlöny 1919.

Népszava 1919.

Néptanítók Lapja 1919.

Új Korszak 1919.

Új Világ 1919.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bebel, Ágost 1919: *A nő és a szocializmus*. Budapest.

Bihari Mór 1964: Zigány Zoltán, a radikális tanítómozgalom vezetője. *Pedagógiai Szemle* (14.) 11. 1040–1056.

Bresztovszky Vilma 1919: Bevezető leckék a történelem tanításához. Az elemi, a polgári iskolák és a középiskolák alsó osztályai számára. *Melléklet a „Néptanítók Lapja” 17. számához III–VII.*

Buharin, Nyikolaj 1919: *A kommunisták (bolsevikiek) programja*. Budapest (Komunista könyvtár.).

⁵¹ Fináczy 1919: 99.

- Eliade, Mircea 2014: *A szent és a profán*. Hely nélkül.
- Fináczky Ernő 1919: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. *Magyar Paedagogia* (28.) 3–4. 92–114.
- Furet, François 2000: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. századi kommunista ideológiáról*. Budapest (Memoria mundi).
- Grün, Max von der 1981: *Ifjúságom a Harmadik Birodalomban*. Hely nélkül.
- Gulyás Pál 1993: *Magyar írók élete és munkái*. XII. Haader György–Házyné. Budapest.
- Hajdu Tibor 1994: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. *Múltunk* (39.) 1–2. 3–16.
- Halász Arnold 1919: Kapitalista és kommunista iskola. *Néptanítók Lapja* (52.) 17. 17–18.
- Jászi Oszkár 1921: *Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Bécs.
- K. F. I. 1919a: Kommunista iskolapolitika. *Fáklya* (10.) 97. 5.
- K. F. I. 1919b: Kommunista iskolapolitika. *Új Korszak* (8.) 8–9. 4.
- Kelen Jolán 1976: *Eliramlik az élet...* Budapest (Nők a történelemben.).
- Koselleck, Reinhart 2003: 'Tapasztalati tér' és 'várákozási horizont' – két történeti kategória. In: Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 401–430. (Circus Maximus.).
- Köte Sándor 1979: *A Tanácsköztársaság közoktatás-politikai és pedagógiai törekvései*. Budapest.
- Kuczka Péter – Szerdahelyi István 1994a: Utópia. In: Szerdahelyi István (szerk.): *Világírodalmi lexikon*. XVI. U–Vidz. Budapest, 252–253.
- Kuczka Péter – Szerdahelyi István 1994b: Utópisztikus irodalom. In: Szerdahelyi István (szerk.): *Világírodalmi lexikon*. XVI. U–Vidz. Budapest, 253–254.
- Mátay Mónika 2005: Agycentizők a századfordulón. *Budapesti Negyed* (13.) 1–2. 199–236.
- Őry Magda 1973: Tizenégy éves gyermekek dolgozatai 1919-ből. *Pedagógiai Szemle* (23.) 3. 195–200.
- Perényi Roland 2012: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Budapest (A múlt ösvényén.).
- Pipes, Richard 1997: *Az orosz forradalom története*. Budapest.
- Podach – Vértes 1919: A társadalmi fejlődés irányá. A *kommunizmus gyakorlati kivitelének kérdése*. Budapest.
- Simon Gyula 1964: Zigány Zoltán 1864–1921. *Köznevelés* (20.) 22. 861–863.
- Stites, Richard 1989: *Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*. New York–Oxford.
- Szilágyi Vilmos 1965: A jövő társadalmának víziói. Gondolatok az utópikus és tudományos-fantasztikus irodalomról. *Jelenkor* (8.) 11. 1028–1034.

- Vandervelde 1919: *A művészet a burzsoá és a kommunista társadalomban.* Budapest.
- Vitári Zsolt 2005: Hitlerjugend. Pártifjúságból „tökéletes államifjúság”. *Rubicon* (16.) 4–5. 70–79.
- Voßkamp, Wilhelm 2002: Utopie. In: Ricklefs, Ulfert (hg.): *Das Fischer Lexikon. Literatur*. III. N–Z. Frankfurt am Main, 1931–1951.
- Zigány Zoltán 1919a: Rasz Ali ben Ibrahim Agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányújtjáról. (3.) *Néptanítók Lapja* (52.) 21. 4–7.
- Zigány Zoltán 1919b: A közoktatás munkaprogramja. *Néptanítók Lapja* (52.) 22–23. 1–3.
- Zigány Zoltán 1919c: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányújtjáról. (4.) *Néptanítók Lapja* (52.) 22–23. 5–7.
- Zigány Zoltán 1919d: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányújtjáról. (5.) *Néptanítók Lapja* (52.) 24–25. 3–5.
- Zigány Zoltán 1919e: A propaganda. *Néptanítók Lapja* (52.) 26. 1–2.
- Zigány Zoltán 1919f: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányújtjáról. (6.) *Néptanítók Lapja* (52.) 26. 4–6.
- Zigány Zoltán 1919g: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányújtjáról. (7.) *Néptanítók Lapja* (52.) 27–28. 3–5.
- Zigány Zoltán 1919h: Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányújtjáról. (8.) *Néptanítók Lapja* (52.) 29–30. 3–6.

Iskola, művelődés, társadalom

Az oktatás, nevelés és művelődés
társadalomtörténeti látószögei

Rendi társadalom – polgári társadalom 29.

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
2015. évi, sárospataki konferenciájának
tanulmánykötete

Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
Budapest, 2017

Szerkesztette:

Sasfi Csaba – Ugrai János

Olvasószerkesztő:

Kapusi Angéla

Sorozatszerkesztő:

Valuch Tibor

A kötet megjelenését segítette a Nemzeti Kulturális Alaprogram támogatása és az egyesület támogatóinak 1%-os adófelajánlásai.

A borítókép az alábbi fénykép felhasználásával készült:
Sárospatak Főiskola 1943. Növendékek az Angol Internátus tanulószobájában. Dévai Jenő felvétele. (Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Adattára. Jelzet: B 818)

© Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület és a szerző

Kiadja:

a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület

Nyomdai előkészítés:

Flagrans

ISSN 2060-2332

ISBN 978-963-89463-5-5